

Om de menselijke waardigheid

*Ik denk dat we niet blind zijn geworden,
Ik denk dat we blinden zijn, blinden die zien,
Blinden die ziende niet zien.*
José Saramago ('Stad der blinden')

INHOUD:

- * Humanisme en geweldloosheid
- * De humanistische uitdaging
- * Leren omgaan met conflicten
- * Geweldloosheid en beschaving
- * Kunst en levenskunst
- * Handvatten en perspectieven

OM DE MENSELIJKE WAARDIGHEID

HUMANISME EN GEWELDLOOSHEID

Het humanisme is een levensbeschouwelijke stroming die als een rode draad door de geschiedenis van religies en beschavingen heen loopt. Altijd en overal zijn er mensen geweest die uitgingen van de mens als zelfstandig denkend wezen. Die de vraag naar de mens zelf stelden. Naar het ideaal van een onafhankelijk denkend individu dat voor zichzelf verantwoordelijk is. Vaak waren het 'ketteren of dissidenten' op zoek naar kennis en inzicht, naar de menselijke vermogens en waardigheid. Vaak als reactie op de onderdrukking van een religieuze wereldorde en meer recent van politieke, ideologische systemen. Inspiratiebronnen van het humanisme gaan terug tot de filosofen uit de Griekse en Romeinse oudheid, tot het Chinees en Arabisch humanisme, het humanisme van christelijke denkers uit de Renaissance en van denkers van de Verlichting.

Door de eeuwen heen heeft het humanisme zich langs wegen der geleidelijkheid ontwikkeld tot een levensbeschouwelijke denkwijze en een daarop gebaseerde levenshouding, die zich vooral verzet tegen autoritaire, dogmatische en fundamentalistische denk- en zienswijzen. Niet alleen omdat deze verstarrend en onderdrukkend werken, maar ze leiden meestal tot een gewelddadige machtsuitoefening, waarvan de mens, het individu uiteindelijk slachtoffer wordt.

De humanistische levensbeschouwing gaat er vanuit dat het aan de mens zelf is om te bepalen hoe men in het leven wil staan. Humanisten hanteren daarbij waarden en beginselen die van wezenlijk belang zijn: vrijheid, verbondenheid, redelijkheid, verantwoordelijkheid en actieve verdraagzaamheid. Deze kunnen echter pas in hun onderlinge samenhang betekenis krijgen en zodoende borg staan voor de menselijke waardigheid en gelijkwaardigheid.

Het gebruik van geweld druist volledig in tegen genoemde humanistische waarden en humanisten wijzen geweld dan ook in principe af. Wel beseffen en erkennen zij dat het in uitzonderlijke gevallen moreel verantwoord kan zijn om gedoseerd, proportioneel geweld te gebruiken. Bijvoorbeeld wanneer het gaat om de bescherming van fundamentele menselijke waarden of om erger geweld te voorkomen en alle andere middelen zijn uitgeput..

Volgens Jaap van Praag, in 1946 de oprichter van het Humanistisch Verbond, brachten oorlog en militaire defensie de menselijke waardigheid in gevaar. Hij zocht al voor de Tweede Wereldoorlog een manier van verdedigen waarin die waardigheid beter tot haar recht zou kunnen komen. Hij ontwikkelde dan ook een strategie van een pacifistische volksverdediging. In zijn eerste grote studie "Humanisme, een Renaissance" pleitte hij voor een ethisch handelingskader voor opvoeding van buitenkerkelijken om zo de gevaren van het fascisme voorgoed buiten te sluiten. Hij zag het humanisme als een bijdrage aan een geweldloze levenshouding 'pur sang'.

Kritisch vrijdenken en geweldloze conflicthantering zijn uitgangspunten waarop humanisten in eerste instantie hun handelen in de alledaagse praktijk baseren. Door hun doen en laten, door de keuzes die zij maken geven zij zelf zin en betekenis aan hun leven. Het is de vrijheid om te 'zijn' in tegenstelling tot die van het 'hebben'.

DE HUMANISTISCHE UITDAGING

Erasmus kan beschouwd worden als de voorloper van het moderne, westerse humanisme dat voortkomt uit de Verlichting. Hij was pleiter voor redelijkheid, gematigdheid, onbaatzuchtigheid, tolerantie en voor vrede. En in die zin een pleiter voor een cultuur van vrede en geweldloosheid avant-la-lettre.

Voor Erasmus, humanist, pedagoog en pacifist, is culturele ontwikkeling vooral het overwinnen van geweld. Hij was een sterk pleiter voor een geweldloos burgerschap; voor de vorming van wereldburgers die uitgaan van de vrije dialoog, het kritische denken, tolerantie, respect en verantwoordelijkheid voor omgeving en medemens. Dat juist zijn toch essentiële kenmerken van een kosmopolitisch, humanistisch burgerschap.

Het moderne humanisme werd vanaf de Verlichting aanvankelijk gekenmerkt door een sterk vooruitgangsgeloof. Een geloof dat gebaseerd was op het vertrouwen in de menselijke rede en kennis. Via de groei van kennis en wetenschappelijke ontwikkeling zou de vooruitgang als het ware vanzelf tot stand komen en de maatschappij zich ontwikkelen tot een beschaafde samenleving. Het was vooral ook een geloof in de maakbaarheid van de samenleving. Die maakbaarheid zou dan wel door wetenschappelijke en politieke elites geleid en gestuurd moeten worden. Dit algemeen overheersende geloof in de maakbaarheid van de samenleving resulteerde uiteindelijk in het ontstaan van politieke ideologieën. Maar helaas ook tot niets en niemand ontziende ideologieën, die in de twintigste eeuw uiteindelijk resulteerden in massale onderdrukking en vernietiging. Daarmee werd die eeuw tot de meest bloedige en mensonterende uit de menselijke geschiedenis.

Wat betreft de maakbaarheid van de samenleving bestond ook binnen het humanisme een overheersende stroming, die ideologisch van aard was. In de zin van het geloven en vertrouwen in een hiërarchisch geleide en gestuurde vooruitgang. Daardoor werd te weinig aandacht gegeven aan een andere traditie binnen het humanisme, die door de Vlaamse filosoof Commers "het verzwegen humanisme" wordt genoemd. In deze traditie wordt veel meer nadruk gelegd op de individuele vorming tot kritisch, zelfstandig denken en op de ontwikkeling van het persoonlijk inzicht. In de woorden van Arnold Heertje bij het verschijnen van zijn boek "Koersen op kwaliteit", de samenleving is maakbaar, maar de mensen moeten het zelf doen.

LEREN OMGAAN MET CONFLICTEN

Conflicten zijn onlosmakelijk verbonden met het menselijk bestaan. Zij kunnen positieve, creatieve aanzetten geven voor gewenste veranderingen en een inspiratiebron vormen voor de culturele ontwikkeling. Uit de botsing der meningen ontstaat immers de vooruitgang.

In een pluriforme samenleving, die door technocratisering en globalisering voor velen steeds complexer is geworden, moet er voor gewaakt worden dat economische, sociale en culturele verschillen niet ontaarden in onoverbrugbare geschillen en conflicten. Conflicten die uiteindelijk kunnen resulteren in geweld. Conflicten leiden helaas nog maar al te vaak tot mens en natuur vernietigend, fysiek geweld. Geweldloze conflicthantering als maatschappelijke methodiek en geweldloze weerbaarheid als persoonlijke levenshouding zouden dan ook de grootst mogelijke voorrang moeten krijgen.

Naast structurele veranderingen die gericht zijn op het bevorderen van betrokkenheid, gelijkwaardigheid en verbondenheid van mensen, zijn culturele veranderingen gewenst die de individuele creativiteit, verantwoordelijkheid en weerbaarheid vergroten. Een dergelijke cultuuromslag kan zich echter alleen ontwikkelen, enerzijds vanuit andere economische en sociaal-culturele verhoudingen, anderzijds door andere individuele denkwijzen en persoonlijke levensstijl.

Door de huidige, éézijdige nadruk op economische groei krijgen belangrijke vermogens en vaardigheden van mensen, zoals kritisch, zelfstandig denken, verbondenheid en redelijkheid minder kans om tot ontwikkeling te komen. Reeds in 1968 schreef de humanist Erich Fromm in zijn boek "Revolutie van de Hoop", dat revolutionaire veranderingen nodig zijn om de technologische samenleving te humaniseren. Om zodoende die samenleving te vrijwaren van fysieke vernietiging, ontmenselijking, vervreemding en waanzin. Ook stelde hij het ideaal van "het zijn" tegenover de ideologie van "het hebben". Fromm pleitte voor een "nieuw, radicaal humanisme" dat in verzet komt tegen oorlog en bewapening, tegen geweld, armoede en uitbuiting en tegen de onderdrukking van het vrije, kritische denken.

GEWELDLOOSHEID EN BESCHAVING

In zijn standaardwerk over beschaving 'Het civilisatie-proces' stelde de socioloog Norbert Elias dat onder invloed van de civilisatie sprake is van het verschijnsel van het mimetisch (nagebootst) geweld. Ondanks dat de omgangsvormen van de burgers geweldlozer worden, ligt er onderhuids veel geweld opgeslagen (structureel geweld). In een moderne, beschaafde samenleving is dan ook sprake van een groot (sluimerend) geweldspotentiël.

In een steeds pluriformer wordende samenleving dreigen culturele verschillen te onttaarden in geschillen en geweld. Daarom verdient de ontwikkeling van een 'cultuur van vrede en geweldloosheid' de grootst mogelijke aandacht en prioriteit. Een dergelijke cultuur omvat waarden, houding en gedragingen die een afspiegeling zijn van het respect voor het leven, voor mensen en hun waardigheid. Dit impliceert dientengevolge respect voor de mensenrechten, het afwijzen van geweld in alle vormen en het erkennen van principes van vrijheid, rechtvaardigheid, solidariteit, tolerantie en begrip bij mensen en tussen groepen en individuen.

Tolerantie, in de betekenis van actieve verdraagzaamheid, is een wezenlijk aspect van een geweldloze cultuur. Maar volgens de Engelse historicus Eric Hobsbawm 'zijn wij gewend geraakt aan situaties die eigenlijk niet getolereerd kunnen worden'. Situatie zoals oorlog en geweld, genocide, schendingen van mensenrechten, honger en armoede, bewapening en wapenhandel. Er lijkt, volgens Hobsbawm, sprake van een tolerantie-paradox: veel tolerantie wanneer anderen iets wordt aangedaan, weinig tolerantie wanneer de eigen veiligheid bedreigd wordt.

Zonder tolerantie en wederzijds respect wordt een samenleving uiteindelijk onleefbaar en gewelddadig. Het structureel geweld in de samenleving, gaat veelal gepaard met uitsluiting, vervreemding en maatschappelijk autisme. Tolerantie onttaardt dan in onverschilligheid, cynisme en apathie. Daardoor lijkt er sprake van een sociaal-culturele verloederding en van een verminderde solidariteit met en verantwoordelijkheid voor anderen. Door de éézijdige nadruk op het vrije marktdenken, privatisering, concurrentie en prestatie, begint de moderne, westerse samenleving steeds meer op een ordinaire vechtmaatschappij te lijken. En door verschijnselen zoals het 'zinloos geweld' lijkt dat zich nu tegen onszelf te keren. Ondanks de technologische vooruitgang en een veel bejubeld 'poldermodel' lijkt er een terugval in beschaving plaats te vinden.

Onder invloed van de commercialisering van de media, met name de televisie, vervlakt het publieke debat. Het neigt naar banaliteit en bedreigt zodoende de levensvatbaarheid van een democratie (Neil Postman). De samenleving gaat steeds meer lijken op die in "Brave New World" van Aldous Huxley, waarin de burgers steeds minder vat hebben op de gebeurtenissen.

Volgens de Franse filosoof Alain Finkielkraut wordt de cultuur vernietigd door de logica van de consumptie. Volgens hem bestaat het woord nog wel, maar dat is ontgaan van elke gedachte aan ontwikkeling, aan een openstaan voor de wereld. Genot is het principe geworden dat het geestesleven regeert, aldus Finkielkraut.

'Er heerst een mentale stilte, waarin het denken het nulpunt aan het naderen is', aldus de schrijver José Saramago, de Portugese Nobelprijswinnaar. De culturele en politieke elites voeren hun intellectuele debatten in hun 'ívroren torens' en verkondigen vervolgens van daaruit hun morele boodschap aan de burgers. Zij roepen om meer tolerantie en beter gedrag. Maar visie en idealen ontbreken; en inhoudelijke debatten met diezelfde burgers worden niet gevoerd. Die moeten het zelf maar uitzoeken, aldus Saramago.

Volgens Saramago zou Europa een Europa van de burgers, van de burgerlijke verantwoordelijkheid moeten zijn. 'Ik zou graag een Europa zien dat nadenkt, en dat zich bemoeit met de problemen van de wereld. Maar nee, onverschilligheid viert de boventoon.' Saramago vindt dat de cultuur verloedert: 'Wanneer ze vandaag de dag over cultuur praten, denken ze aan spektakel. Het fameuze credo van de Romeinen, brood en spelen wordt dagelijks in de praktijk gebracht. Zoveel mogelijk circus.'

KUNST EN LEVENSKUNST

In een democratische, open samenleving kan niet gesproken worden van **de** cultuur, maar kan cultuur beschouwd worden als een 'mozaïek' dat is opgebouwd uit diverse subculturen. Een dergelijke **culturele diversiteit (pluriformiteit)** moet voldoende ruimte en gelegenheid krijgen, zodat de verschillende subculturen zich kunnen openbaren, ontwikkelen en ontplooiën en elkaar kunnen ontmoeten. Zodoende kan cultuur dan fungeren als een kweekvijver, als een broedplaats, waarin verschillen overbrugd kunnen worden en geschillen gewelddoos worden opgelost.

Waar het in een levende, dynamische cultuur dus vooral om moet gaan is het creëren van ruimten en mogelijkheden voor ontmoeting, uitwisseling en dialoog. Daarmee worden kansen geboden voor samenwerking en samenhang, voor inspiratie en integratie. Maar om die kansen te grijpen en te benutten is vooral ook een zekere vaardigheid, een **levenskunst** van de deelnemende burgers vereist: soepelheid van geest, verbeeldingskracht, inlevingsvermogen en verdraagzaamheid. Voor de ontwikkeling van een dergelijke vaardigheid is een belangrijke rol voor het onderwijs weggelegd. Door het leren en het hanteren van die levenskunst kan bereikt worden dat wij in de eerste plaats **met elkaar samen leven** in plaats van **naast, langs en tegenover elkaar**. Pas dan kan sprake zijn van een beschaafde samenleving waarin een ieder tot zijn recht kan komen en waaraan iedere burger zijn steentje bij kan dragen.

In zijn essay over levenskunst 'Seneca 2001' (Vrij Nederland, 3 februari 2001) verwijst de filosoof Joep Dohmen van de Universiteit voor Humanistiek naar de Griekse en Romeinse filosofen die streefden naar een sociale praktijk, waarin o.a. op scholen levenskunst werd geleerd. Volgens de Franse filosoof Michel Foucault is kunst te veel een zaak van voorwerpen geworden en niet van mensen of het leven. De terugkeer van de levenskunst berust niet op toeval, maar hangt nauw samen met een nieuw type onzekerheid dat kenmerkend is voor het huidige, moderne leven, aldus Dohmen.

Ook de Britse socioloog Zygmunt Bauman vindt dat in de postmoderne samenleving, de gewijzigde levensomstandigheden dringend vragen om een nieuw soort levenskunst. Volgens de Rotterdamse ethicus Koo van der Wal zijn wij de maat kwijt. Bovendien beschikken we over weinig inspirerende en overtuigende voorbeelden, persoonlijkheden die navolging als vanzelfsprekend afdwingen.

Naast de genoemde levenskunst kunnen ook de kunstzinnige vorming en kunstparticipatie in belangrijke mate bijdragen aan een creatieve en dynamische ontwikkeling van de cultuur in een samenleving. Volgens de Duitse dichter Schiller is **kunst** daarom zo belangrijk doordat zij alle vermogens van het individu aanspreekt, de zintuigen en gevoelens. Kunst is een cognitieve activiteit die niet vergeet dat zij ook 'spel' is. Dat wil zeggen dat zij een complete relatie met de wereld en een actieve communicatie met alle mensen kan bevorderen.

Kunst en levenskunst vormen beide essentiële bindmiddelen van de samenleving die te lang in een elitaire maatschappelijke hoek (ivoren toren) zijn gebleven. Om een cultuur levend te houden moeten cultuurspreiding en cultuurparticipatie vergroot worden en daarmee de kansen op ontmoeting en uitwisseling. Door middel van kunstbeleving en kunstuiting kunnen dialoog, communicatie en verbondenheid bevorderd worden. Kunstzinnige vorming kan zodoende verstarring en onverschilligheid, maar vooral onverdraagzaamheid tegen gaan. En daarmee een bijdrage leveren aan het bevorderen van een cultuur van geweldloosheid.

HANDVATTEN EN PERSPECTIEVEN

Cultuur kan beschouwd worden als de wijze waarop in een samenleving mensen er in slagen, ondanks verschillen, tegenstellingen en spanningen, met elkaar in gesprek te blijven. Cultuur als levenskunst in de omgang en de ontmoeting met anderen. Culturele en kunstzinnige vorming bevorderen de dialoog, communicatie en verbondenheid tussen mensen en dragen zodoende bij aan de sociale cohesie en geweldloos burgerschap. Stimuleren van de creativiteit gaat tevens verstarring, onverschilligheid en onverdraagzaamheid tegen.

De socioloog Norbert Elias heeft in zijn studies gewezen op het structureel geweld in de samenleving als gevolg van de wijze van maatschappelijke organisatie. Volgens de Franse filosoof René Girard gaat het stichten van een cultuur gepaard met geweld en is te beschouwen als een vorm van zinvol geweld. Elke cultuur is tot op zekere hoogte repressief. Volgens Girard zijn mensen mimetische wezens die gedreven worden door de begeerte. Deze mimetische begeerte is sterk verbonden met het begrip schaarste en bevordert hebzucht en afgunst.

De 17-de eeuwse filosoof Thomas Hobbes wees reeds op de gevaren hiervan en waarschuwde voor "een oorlog van allen tegen allen".

Naast een toegenomen weerloosheid ten opzichte van het door de staat gemonopoliseerde geweld blijft bij mensen de fascinatie voor geweld bestaan. Het media-geweld lijkt die fascinatie in stand te houden. Ook in dit geval is een rol voor het onderwijs weggelegd om op termijn mensen kritischer en meer weerbaar te maken tegenover het gebruik en misbruik van (media)geweld.

De joodse filosoof Emmanuel Levinas heeft zich verdiept in de oorzaken van het buitensporig geweld. Tegenover het ego-centrisme van het gangbare westerse denken staat bij hem "de Ander" centraal. De westerse beschaving wil alles aan haar heerschappij onderwerpen. Met harde hand, i.c. wapengeweld, maar ook door alles en iedereen te reduceren tot hanteerbare begrippen. En wanneer dat het laatste woord is dan is dat volgens Levinas fascisme. De 'Ander' is niet te reduceren en is altijd meer dan het begrip dat 'ik' van 'de Ander' heb.

De acceptatie van het wezenlijk anderszijn zou een noodzakelijke toevoeging aan de grondwet van de internationale menselijke samenleving moeten zijn.

In haar studie "Liefde, solidariteit en recht" deed Dorien Pessers onderzoek naar het begrip wederkerigheid. Volgens Pessers moet in een samenleving een zekere mate van wederkerigheid aanwezig zijn wil vrede mogelijk zijn. 'Als wij nu bereid zijn de vreemdelingen en de zwakken genereus te geven, huisvesting, onderwijs, gezondheidszorg, zullen wij volgens de oerfunctie van de gift genereus terug ontvangen, dan krijgen wij goede burgers die zich in willen zetten voor de samenleving.', aldus Pessers.

In 1992 zei de toenmalige voorzitter van het bestuurscollege van de Universiteit van Amsterdam de heer Gevers: "onze universiteiten leveren te veel mensen af, die weinig kritisch zijn en zich al te gemakkelijk aanpassen". Dit werkt ook door in onze welvaartsmaatschappij, maar voor de gewenste veranderingen zijn juist weerbare en kritische burgers nodig.

De humanistische filosofe Heleen J. Pott (Erasmus Universiteit) meent dat het de taak van kunst en filosofie is om de creatieve verbeeldingskracht te bevorderen, juist in een tijd waarin de economische welvaart suggereert dat het menselijke bestaan vanzelf wel de goede kant op rolt. "Terwijl de wereld steeds meer op een op hol geslagen achtbaan gaat lijken, is het de taak van een posthumanistische levenskunst om zich te verzetten tegen de vernietiging van de subjectiviteit en tegen de karikatuur van vrijheid en zelfverwerkelijking", aldus Pott.

Daarom ligt een belangrijke sleutel voor culturele veranderingen in het onderwijs. Want voor die gewenste veranderingen zijn vooral andere denkwijzen vereist. Denkwijzen die bijdragen aan de individuele weerbaarheid en geweldloze conflicthantering.

Verscheidene filosofen en pedagogen hebben daarvoor voldoende ideeën en methoden aangedragen: Claude Lefort (vorming van een kritische geest/instelling); Mathew Lipman (Filosofie met Kinderen); Edward de Bono (denken kan je leren).

Maar ook humanisten als Erasmus, Montaigne en Fromm hebben nadrukkelijk op het belang van de vorming tot een kritisch, creatief burgerschap gewezen.

Op deze wijze zouden wij de jongeren van nu en toekomstige generaties handvatten kunnen aanreiken voor het werken aan en ontwikkelen van een cultuur van vrede en geweldloosheid. En daarmee perspectieven op een leefbare en duurzame wereld; een wereld waaraan zij zelf vorm en inhoud geven.